

Dr. J.A.C. BLEEKER

Psychiatrisch Centrum AZVA, Tafelbergweg 25, NL - Amsterdam Zuid-Oost

Aspekten van seksualiteit en erotiek in het werk van Freud

Inleiding

De man aan wie deze bijdrage gewijd is, leefde van 1856 tot 1939. De eeuwwisseling halverwege zijn leven maakt hem tot een man van de 19e en de 20e eeuw, iemand die aan alle invloeden heeft blootgestaan van de crisis in de westerse cultuur die zo prachtig in al zijn verscheidenheid wordt opgeroepen in het boek van Jan Romein (1976), 'Op het breukvlak van twee eeuwen'. Hij heeft ook met zijn werk het denken van de mens met een nieuwe dimensie verrijkt en daarmee een belangrijke invloed uitgeoefend op de cultuur van de 20e eeuw, op ons.

Dat Freud een invloedrijke man is geweest zullen weinigen betwijfelen. In deze uiteenzetting wil ik u een indruk geven van Freud's leven en werk, gevolgd door zijn visie op seksualiteit en erotiek.

Dit is een moeilijke opdracht. De grote hoeveelheid materiaal - er is over Freud erg veel geschreven en gezegd - maakt het toch niet gemakkelijk om zich rustig een objectief beeld van hem te vormen.

Kenmerk van de Freud-literatuur is de polarisatie. Het gaat ofwel om vurige aanhangers, die geneigd zijn tot idealiseren, ofwel om tegenstanders die zijn werk verguizen. Dit hangt samen met de heftige emoties die zijn werk zowel als zijn persoon oproepen. Laten we hiervoor gewaarschuwd zijn!

Freud's ontdekkingen zijn bovendien niet in kant-en-klare brokstukken ontstaan, maar produkt van eindeloos zwoegen, herformuleren, verwerpen, later weer in een andere samenhang opnemen, gedurende meer dan een halve eeuw. Zijn werk is daardoor moeilijk toegankelijk: wie een aspect wil begrijpen, dient ook de ontwikkeling ervan te bestuderen, wat gezien Freud's prachtige stijl niet onaangenaam, maar wel tijdrovend is. Daar komt nog bij dat aan zijn werk, de psychoanalyse, minstens drie nivo's te onderscheiden zijn, die elk op een willekeurig moment in Freud's professionele leven in een ander stadium van ontwikkeling waren, ontwikkelingen die allerm minst parallel of in hetzelfde tempo verliepen, en die bij zijn dood niet af waren, maar door zijn opvolgers zijn voortgezet tot op de dag van vandaag.

Voor alle drie nivo's wordt het woord psychoanalyse gebruikt, maar telkens in een andere betekenis. In de eerste plaats kan psychoanalyse

betekenen: een manier van handelen, een methodiek, een vorm van psychotherapie.

In de tweede betekenis wordt onder psychoanalyse verstaan: een theorie over de persoonlijkheid, waarin het onbewuste een grote rol speelt, maar vooral het samenspel en de ontwikkeling van de krachten die samen het menselijk handelen bepalen: dat wil zeggen de psychodynamiek.

In zijn derde betekenis wordt onder psychoanalyse verstaan: een meta-psychologie, een filosofie, waarin wezen en functioneren van de geest verklaard worden.

De polarisatie die het werk, de psychoanalyse, oproept is opvallend. De tegenstanders hanteren morele en methodologische argumenten. Een bekend moreel argument tégen is: het ontoelaatbare van de veronderstelling dat kinderen seksuele gevoelens hebben wat, zoals we nog zullen zien, een hoeksteen is van de psychoanalytische theorie. Een bekend methodologisch bezwaar is dat psychoanalytische hypothesen niet falsificeerbaar zijn, dat wil zeggen niet kunnen voldoen aan het criterium dat Popper (1965) als een belangrijk kenmerk van een wetenschappelijke uitspraak heeft geformuleerd: iets is waar zover het niet bewezen onwaar is; er moet duidelijk zijn wanneer onwaarheid bewezen geacht kan worden.

Deze onmogelijkheid om aan het criterium van Popper te voldoen, hangt voor de psychoanalyse juist samen met een van haar ontdekkingen, namelijk dat in het psychische alles voor alles kan staan, dat daar de wetten van de logika niet gelden. Tengevolge daarvan heeft zij andere criteria voor de waarheid van haar uitspraken moeten ontwikkelen.

De polarisatie moet ook samengehangen hebben met Freud's persoonlijkheid. Men wijst in dit verband op zijn onvermogen om kritiek op zijn werk te verdragen en te integreren, wat ertoe geleid heeft dat een reeks van belangrijke vriendschappelijke en professionele relaties op telkens gelijksoortige wijze aan een abrupt en gewelddadig einde kwam. Hierop zal ik - hoewel het op dit moment misschien niet meteen duidelijk is waarom - terugkomen wanneer we Freud's visie op seksualiteit en erotiek in het bijzonder bespreken.

Heel wat moeilijkheden dus, die ons kunnen hinderen bij de taak die we ons hier gesteld hebben, namelijk licht te werpen op de begrippen seksualiteit en erotiek, zoals die door Freud gebruikt werden. Allereerst zijn er de invloeden waaraan Freud heeft blootgestaan. We dienen ons wel te realiseren dat hij het daar zelf niet mee eens geweest zou zijn: bij verschillende gelegenheden heeft hij gezegd dat zijn levensgeschiedenis onbelangrijk was, dat het ging om zijn ideeën, die voor zichzelf moesten spreken.

Elementen uit Freud's jeugd en studietijd

Freud was de oudste zoon van een wolkoopman in het Tsjechische stadje Freiberg. De voorouders van vaders en moeders kant waren oosteuropese

joden. Het gezin Freud verhuisde naar Wenen toen hij vier jaar was en leefde er onder armoedige omstandigheden. Aan de oudste zoon werden in het Weense joodse middenklasse milieu grote verwachtingen gesteld. Behalve de handel, die voor de joodse mensen zelf nooit als een verdienste gold, waren de mogelijkheden van een carrière door het antisemitisme beperkt tot wetenschap en kunst, gebieden die in het midden van de 19e eeuw in groot aanzien stonden.

Er zijn veel aanwijzingen dat Freud als kind in het gezin sterk gestimuleerd is in zijn intellectuele ontwikkeling; uit zijn eigen uitlatingen blijkt dat hij van jongsaf een hoge intellectuele levensstandaard van zichzelf heeft geëist. Dat hij de eisen die aan hem gesteld werden door zijn ouders ook als idealen in zich had opgenomen, blijkt uit een aantal anekdotes waarin hij optreedt als iemand die zich in de toekomst als gevierd genie ziet. Bij de strenge moraal en de hoge eisen die hij, in overeenstemming met zijn opvoeders, aan zichzelf stelde, is het opvallend dat zijn latere werk oa. ging over de schade die strenge normen aan de persoonlijkheid kunnen aanbrengen in de zin van neurotisering.

Freud was het lievelingskind van zijn moeder. Hij bracht zijn sukses daarmee in verband. Zij heeft hem altijd als een bijzonder begaafd kind beschouwd. De invloed die daar van uit kan gaan heeft hij schrijvend over Goethe als volgt omschreven: "Een man die de ontegenzeggelijke favoriet van zijn moeder is geweest, houdt voor de rest van zijn leven het gevoel overwinnaar te zijn; hij heeft daardoor dat vertrouwen op sukses, dat dikwijls echt sukses tengevolge heeft" (Freud, 1975).

Freud had dus alle reden om ambitieus te zijn en was aangewezen op een intellectuele carrière. Zijn verstand was zijn instrument. Hij geloofde in de rede als enige mogelijkheid om de problemen van het bestaan te benaderen en op te lossen, om orde in de chaos van de waarneembare wereld te brengen. Zijn vertrouwen in zijn verstandelijke vermogens maakte hem betrekkelijk ongevoelig voor twijfel en spot. Ook als de resultaten van zijn studies vreemd of absurd leken, liet hij er zich niet van af brengen. Er bestond voor hem een wezenlijk verschil tussen wetenschappelijke overtuiging en gezond verstand. Door deze eigenschap heeft hij zich een aantal jaren, waarin hij zijn denkbeelden ontwikkelde, in evenwicht gehouden, maar hij is er ook door vereenzaamd.

Na de schooltijd kwam de beroepskeuze. Na een aarzeling tussen rechten en geneeskunde werd het geneeskunde, maar niet van harte. Voor het gezin was zijn studie weliswaar een vanzelfsprekende zaak, maar een groot financieel offer.

Zijn wetenschappelijk werk begon in zijn tweede jaar met een kandidaats-assistentenschap aan het unieke zoölogisch laboratorium van de universiteit in Triëst, waar hij anatomisch onderzoek deed, oa. van de geslachtsorganen van de aal.

Vanwege zijn wetenschappelijke interesses deed hij drie jaar langer over de medische studie. Zijn wetenschappelijk idool in die tijd was Helmholtz, de grote antivitalist, exponent van de 19e eeuwse Duitse psychia-

trische school, die geestesziekte volledig met slecht functioneren van de hersenen gelijkstelde. Wie beseft hoe invloedrijk deze denkrichting was, kan zich er een idee van vormen wat Freud overhoop haalde en hoe hij zich isoleerde, toen hij begon te beweren dat de oorzaak van geestesziekten in de geest zelf en niet in de hersenen gezocht moest worden. Niet alleen zondigde hij met zijn leerstellingen tegen de goede zeden vanwege het onderwerp, de seksualiteit, maar hij riskeerde zijn goede naam en moeizaam verworven positie door het idee dat niet alleen 'Psychisches aus Psychischem hervorgeht', maar zelfs lichamelijke ziekten een geestelijke oorzaak kunnen hebben. Dat was erger dan wetenschappelijke ketterij, dat ging tegen het denken zelf in.

Verder met Freud's levensloop: op zijn 23e jaar verloofde hij zich met Martha Bérnays. Uit zijn zeer uitvoerige korrespondentie met haar, die nog maar gedeeltelijk is gepubliceerd, is veel over Freud's ontwikkeling en zijn opvattingen over de meest uiteenlopende dingen te leren. Over huwelijk en verloving straks meer.

In 1882 (26 jaar) ging hij na lang aarzelen in de medische praktijk. Het laboratoriumwerk bood hem geen vooruitzichten. Zoals gebruikelijk bekwaamde hij zich in een serie klinische assistentschappen, die hij in 1885 afsloot met een publikatie over het ruggemerg, een reisbeurs voor Parijs (Charcot) en de titel Privatdozent, die hem in staat stelde zich met enige kans op sukses zelfstandig als arts te vestigen.

De ontwikkelingen van Freud's theorieën

Van beslissend belang in Freud's professionele carrière was de stage bij Charcot in de Salpêtrière te Parijs. Charcot was de beroemdste zenuwarts van zijn tijd en met name bekend om zijn diagnostiek van hysterische ziekteverschijnselen, die met hypnose ook op te wekken bleken. Hij leerde daar dat hysterie niet alleen bij vrouwen voorkomt en illustreerde dit in Wenen aan zijn ongelovige beroepsgenoten, die hem met kil ongelooft ontvingen.

Intussen was Freud bevriend geraakt met Breuer (1882-1894), die een hysterische patiënte behandelde op een manier die Freud bijzonder interesseerde: Anna O., een intelligent meisje van 21 jaar, dat in verband met een ernstige ziekte van haar vader een aantal symptomen ontwikkelde, oa. verlammingen, sensibiliteitsstoornissen, blindheid en heesheid. Breuer merkte bij haar een abnormale bewustzijnstoestand op, waarin zij vanzelf terechtkwam en dan allerlei gruwelijke fantasieën vertelde. Op een keer stelde hij vast dat een symptoom verdween als zij in zo'n toestand van zelfhypnose de situatie beschreef waarin het was ontstaan. Toen zij dit merkte, besprak zij sukseessievelijk al haar symptomen op deze wijze: 'de praatbehandeling' noemde zij het zelf. Breuer ging ertoe over om haar ook buiten de spontane trances in hypnose te brengen, waarbij steeds meer nare herinneringen kwamen: de cathartische methode.

Freud was van Breuer's verslag erg onder de indruk en heeft er jaren mee rondgelopen zonder er veel mee te kunnen. Hij heeft het verhaal oa. aan Charcot verteld, die er geen belangstelling voor toonde.

Breuer's patiënt en Charcot's werk betekenden dat, wat ook de organische basis van hysterie mocht zijn, de symptomen door middel van psychische beïnvloeding konden worden opgeroepen, dat zij een psychogene oorzaak hadden. Dit betekende een medisch motief voor het onderzoek van de psychologie van patiënten, het onderzoek van de diepere lagen van de geest, de dieptepsychologie.

Freud had zich gevestigd, ging zich specialiseren in de behandeling van hysterische patiënten met behulp van hypnose en had een levendige wetenschappelijke uitwisseling van ideeën hierover met Breuer. Hij begon het bestaan van het onbewuste te beseffen (1892): het idee dat mensen verdrongen onakseptabele wensen kunnen hebben, waarmee de pathologie samenhangt.

Freud's werkhypothese op dit ogenblik luidde ongeveer als volgt: in de hypnose van de hysterische patiënt blijkt het bestaan van tegenstrijdige ideeën binnen de persoon. Met hypnose kunnen deze tegenkrachten worden opgespoord en, althans tijdelijk, uitgeschakeld. Onopgeloste problemen waren er evenwel te over:

- a. Freud vroeg zich af wat die tegenkrachten precies waren, waar ze vandaan kwamen en waarom ze bestonden.
- b. Hij merkte dat de behandeling door middel van hypnose maar zeer tijdelijk soelaas bood.
- c. Veel patiënten waren niet voldoende in trance te brengen.
- d. Genezing bleek vaak samen te gaan met een bijzonder seksueel getinte relatie die de patiënt tot hem kreeg. Breuer was daarvan geschrokken en had de behandeling van Anna O. erom gestaakt.

Van 1885 tot 1895 heeft Freud aan deze problemen gewerkt. De oplossing kwam niet als een 'geniale ingeving', maar zeer geleidelijk aan. Werkend zoals Charcot deed: de feiten steeds opnieuw onder ogen zien, totdat ze zelf gaan spreken. In de negentiger jaren, vooral in de tweede helft, wierp dat vruchten af en deze jaren werden zijn meest creatieve periode.

Het probleem was om zonder hypnose toch bij de traumatische gebeurtenissen te komen. Hij probeerde met overreding, aandringen en een hand op het voorhoofd van de patiënt leggen, de verdrongen gebeurtenissen toch herinnerd te krijgen. Hij vroeg de patiënt als uitgangspunt zich op een bepaald symptoom te concentreren en alle herinneringen die van belang leken, te uiten. Ondanks het hand opleggen en aandringen kon er dan stagnering optreden, totdat de patiënt uiteindelijk iets zei, wat haar al eerder door het hoofd gespeeld had, maar dat haar irrelevant geleken had. Dergelijke invallen bleken de analyse vaak wel verder te helpen. Dit leidde tot zijn advies om zoveel mogelijk zonder censuur alles uit te spreken wat de patiënt inviel.

Men ziet dat dit een wezenlijke stap was naar de zogenaamde vrije-associatie. Geleidelijk aan werd Freud zelf minder structurerend en ontstond de methode zoals wij hem nu kennen.

In 1895 (Studien über Hysterie) gebruikt hij voor het eerst de term psychoanalyse. Nu lag de weg naar het onbekende, het onbewuste, open.

De theorie faalt

Een van de eerste dingen die Freud opviel in de analyse was de tendens om steeds verder in het verleden terug te gaan. De patiënt stopte niet bij het moment van ontstaan van het symptoom, of zelfs bij de nare traumatische gebeurtenis die er de oorzaak van leek te zijn, maar ging terug tot in zijn of haar vroegste kindertijd. Bovendien bleken veel vroege herinneringen iets met seksualiteit te maken te hebben.

In zijn verdere studies van hysterische patiënten, samen met Breuer die zijn konklusie maar langzaam kon volgen, raakte Freud ervan overtuigd dat de ziekteverschijnselen van hysterie berusten op seksuele problemen, met name als gevolg van traumatische seksuele ervaringen in de jeugd. Dat geeft angst, die wordt voorkomen door verdringing. Falende verdringing, bijvoorbeeld in verleidingssituaties, leidt tot (afweer ondersteunende, deels bevredigende) symptomen zoals schemer, konversie of angst. Dit principe is in zijn algemeenheid nog steeds geldig voor de verklaring van neurotische gedragingen en verschijnselen. Alleen over de exclusieve rol van seksuele problematiek en ook de aard daarvan zijn de opvattingen wel veranderd.

Freud zelf is daarmee begonnen in een pijnlijk proces van korrektie van zijn denkbeelden. Op grond van dertien volledig geanalyseerde gevallen was hij tot de konklusie gekomen dat de primaire traumatische gebeurtenis een seksuele verleiding op zeer jonge leeftijd moest zijn. De meeste schade leek te zijn opgelopen als deze gebeurtenis op het derde à vierde jaar had plaats gevonden (1896). De voordracht waarin hij deze ontdekking bracht, werd door de Weense psychiaters ijzig ontvangen en was voor vele jaren de laatste die hij in dit gezelschap hield. Freud baseerde zich op zijn bevindingen in zijn analyses, maar zat met deze ontdekking toch in zijn maag. Incest en seksueel contact met kinderen komt voor, maar als het waar was wat hij meende, dan zou het op een veel grotere schaal zijn dan voor mogelijk werd gehouden. Verder leidden juist deze behandelingen niet tot het verwachte goede resultaat, wanneer de traumatische gebeurtenis eenmaal boven water was.

Een belangrijke bron voor zijn twijfel was verder dat hij beseftte dat in het onbewuste geen onderscheid is te maken tussen werkelijk gebeurde en op grond van sterke gevoelens gefantaseerde feiten. Tenslotte komen vroege verleidingen door de vader nooit voor in de uitingen van ernstig psychotische patiënten, bij wie geen enkele grens meer bestaat tussen onbewust en bewust.

Hij moest dus tot de konklusie komen dat zijn hysterische patiënten hem gefantaseerde feiten hadden verteld. Het bouwwerk van zijn theorie had zijn basis verloren.

Nieuwe ontdekkingen: de infantiele seksualiteit

Freud is uit deze impasse gekomen via twee sporen, die ik hier globaal zal schetsen. Het zijn de ontdekking van de kinderlijke driftontwikkeling, ook wel de infantiele seksualiteit genaamd, en zijn zelfanalyse tussen 1897 en 1900, die nodig was omdat hij ernstige neurotische werkstoornissen ontwikkelde. Hij leerde dat in het onbewuste niet de wetten van de logica heersen, maar fantasie en werkelijkheid niet van elkaar kunnen worden onderscheiden. In het onbewuste heerst een bepaalde manier van denken, het zogenaamde primair-proces of prelogische denken. Qua structuur is het een voortzetting van het vroegkinderlijke denken en het komt bij volwassenen bovendien in de psychose en in de droom voor.

Om het tweede spoor nog even af te maken: dat leidde tot de zeer aansprekende theorie over de droom, die in een klap een eind maakte aan de veelheid van verklaringen van de droom die tot dan toe bestonden, en onbetwist nog steeds het laatste woord daarover is. De 'Traumdeutung' van 1900 wordt algemeen gezien als Freud's magnum opus.

Het andere spoor. De ontdekking, dat onbewuste denkinhouding nog uit de kindertijd stammende denkbeelden en fantasieën kunnen zijn, deed Freud zich verdiepen in de vroege ontwikkeling, de psychologie van het kind. Een belangrijke impuls hiertoe waren ook de ontdekkingen die hij deed bij zijn zelfanalyse, met name de ontdekking van het Oedipuskompleks. Wat Freud stelt is dat de seksualiteit niet begint met de puberteit, met de geslachtsrijpheid, maar dat de mogelijkheid van lustbeleving vanaf de vroegste jeugd bestaat en een van de belangrijkste motiverende factoren is voor het doen en laten op iedere leeftijd en voor de vorming van min of meer vaste gedragspatronen, het karakter of de persoonlijkheid.

Het deel van het lichaam en de activiteit waaraan de lust beleefd wordt, wisselen in de loop van de tijd: eerst is het de huid en vooral de mond en het eten, na een à anderhalf jaar wordt de anus en de uitscheiding van ontlasting de belangrijkste bron van lust, en vanaf ongeveer het derde jaar het genitaal. Met de infantiele seksualiteit hadden Freud's tijdgenoten het bijzonder moeilijk en ook voor ons, driekwart eeuw later, is het niet direkt evident. Met de afname van het taboe op de seksualiteit hebben wij het nu makkelijker om de feiten te laten spreken en ons open te stellen voor wat in Freud's tijd 'ieder kindermeisje wist'.

Dat het zuigen van een baby een driftmatige bezigheid is, kunnen we wel zien aan de heftigheid en aan de gelukzalige ontspanning die op het drinken volgt. De anale activiteiten worden moeilijker onderkend, maar we hebben oog gekregen voor de anale masturbatie en we kennen de heftige gevoelens van peuters rond het potje, de strijd die er omheen kan ontstaan enerzijds en de trots over de produktie anderzijds. Voor de genitale belangstelling van drie- tot vijfjarigen zijn we ook niet blind meer: voor het elkaar bekijken, de masturbatie en de nieuwsgierigheid naar de seksuele activiteiten van de ouders.

Deze biologische ontwikkeling maken kinderen door in een tijd dat hun denken eveneens in ontwikkeling is en nog grotendeels volgens het primair proces verloopt. Dit betekent met name dat zij fantasie en werkelijkheid slecht kunnen onderscheiden, met alle bijbehorende angsten. Dit is een bron van mogelijke stoornissen in de persoonlijkheid doordat zij het gehele leven in het onbewuste aanwezig kunnen blijven. Deels gaat het om vermijdbare, deels om moeilijk te vermijden ontwikkelingen. Vermijdbaar zijn alle conflicten van het kind met zijn omgeving, die een gevolg zijn van irreële grenzen die hen gesteld worden, met name bedoel ik taboes. Als ouders zelf angstig zijn voor zelfbevrediging, dan zullen zij het kind angstig maken voor het spelen met het genitaal, soms door dreiging met verlies aan liefde, maar soms ook door dreiging met geweld: "Als je met je plassertje speelt, snijdt de dokter hem eraf", of: "Daar word je ziek van." Door zijn gebrek aan kritisch vermogen kan een kind deze dingen letterlijk nemen en in zijn fantasie tot gruwelijke bedreigingen laten oplopen.

Essentieel in Freud's ontwikkelingspsychologie is nu dat het kind de normen en idealen van zijn ouders en opvoeders in zijn persoonlijkheid opneemt en, in ons voorbeeld, zichzelf ook slecht gaat voelen, schuldgevoelens krijgt over zijn seksuele activiteit. Mede afhankelijk van de door het kind destijds gepercipieerde dreiging zal hij latere behoeften en activiteiten op seksueel gebied als meer of minder onakseptabel beschouwen en geneigd zijn de behoeften of impulsen daartoe zelfs buiten zijn bewustzijn, dus onbewust te houden. Men begrijpt dat een psychoanalyse, bijvoorbeeld van een patiënt met impotentie, vanzelf teruggaat tot de traumatische ervaringen, maar vooral ook fantasieën van het kind; pas als de bron van de angst voor seksuele bevrediging is blootgelegd, bewust gemaakt en daardoor van zijn angstgevend karakter voor de volwassenen van nu ontdaan, kan de man tot erektie komen. Moeilijk vermijdbare factoren die tot levenslange onbewuste conflicten kunnen leiden, zijn bijvoorbeeld het overlijden van een ouder, of een scheiding die het kind kan opvatten als een straf voor zijn verboden seksuele of ook agressieve impulsen.

Oedipuskompleks

Freud heeft zijn leer van de driftontwikkeling en de relatie daarvan met de latere seksualiteit, neergelegd in zijn tweede meest belangrijke werk, 'Die Drei Abhandlungen zur Sexual Theorie' van 1905. In zijn eigen analyse (rond 1889) was hij gestoten op een kompleks van onbewuste heftige gevoelens, met name doodswensen tegen zijn vader (die hij slechts tegen grote weerstand tot zich kon laten doordringen). Hij bracht deze in verband met de liefde voor zijn moeder, die hem rond zijn vijfde jaar in de tijd van de vorming van zijn seksuele identiteit, in een innerlijk konflikt had gebracht. Dit is de leeftijd waarop een kind gaat beseffen dat zijn of haar ouders bij elkaar horen en dat het nooit de rol van de ouder van hetzelfde geslacht voor de andere ouder kan vervullen.

De teleurstelling moet het kind dwingen tot heroriëntatie en het vinden van zijn eigen weg. Met zijn beperkte vermogens om met heftige gevoelens om te gaan, kan dit konflikt gemakkelijk opgelost blijven; bijvoorbeeld blijvend tot een overmatige moederbinding en negatieve instelling tegenover de vader. Dit kompleks, dat in het onbewuste kan blijven bestaan en zo het gedrag van de volwassene bepalen, noemde Freud het Oedipuskompleks naar de Griekse prins, die zonder het te weten zijn vader vermoordde en met zijn moeder sliep. Freud meende, en velen met hem, dat het Oedipuskompleks een universeel stadium in de menselijke ontwikkeling is. Er zijn intussen bibliotheken over volgeschreven, met name over de talloze manieren waarop de persoonlijkheid door het Oedipuskompleks beïnvloed kan zijn, ten gunste en ten ongunste.

Seksualiteit en erotiek bij Freud

Koele analyse

Ik wil nu een aantal aspecten van Freud's leven en werk bespreken die een indruk geven van zijn persoonlijke houding tegenover seksualiteit en erotiek. Opvallend is Freud's gebrek aan warmte en emotionele betrokkenheid, als hij het over seksualiteit heeft. Zijn benadering is klinisch observerend, de feiten ontdaan van hun emotionele lading. Koel analyserend, tegen alle taboes en weerstanden in, onderzoekt hij de feiten, vanuit de 18e eeuwse traditie dat de rede superieur is aan het gevoel. Zijn biograaf Jones (1953-57) herleidt deze instelling van Freud met een klassieke psychoanalytische duiding tot de zogenaamde infantiele nieuwsgierigheid: de in het kind gewekte en in het karakter opgenomen nieuwsgierigheid naar wat de ouders met elkaar aan intimiteit hebben. Wat Jones daarmee niet verklaart is de evidente achterstelling van het gevoelsmatige bij het verstandelijke: nieuwsgierigheid en verstandelijkheid zijn niet hetzelfde.

Freud moet redenen hebben gehad voor de achterstelling van het gevoelsmatige. We spraken al eerder over zijn innerlijke onzekerheid die hij met zijn grote verstand kon compenseren. Wanneer denken en gevoel van elkaar worden losgemaakt, ontstaat een eenzijdigheid, een vervorming van de persoonlijkheid. In zijn werk liep Freud hiertegenop, doordat hij merkte dat inzicht (rationeel) in de oorzaken van neurotische symptomen, onvoldoende is om ze te genezen. Het bleek nodig het oorspronkelijke gevoel opnieuw te beleven alvorens het symptoom kan worden opgegeven. In de behandeling gebeurt dit in het doorwerken van de zogenaamde overdrachtsneurose op de behandelaar. Freud was geneigd de seksuele feiten te exclusief als oorzaak van de neurose te zien; zij zijn slechts uitdrukking van de menselijke relatie en staan voor de bredere behoefte aan akseptatie en veiligheid. Vanwege hun maatschappelijke negatieve waardering werden ze in het onbewuste verdrongen en behandeld op de wijze die Freud ontdekte. In een andere kultuur zou hij de wetten van het onbewuste aan een ander onakseptabel feit hebben

ontdekt; in de onze waarschijnlijk aan de wijze waarop wij met scheiding en dood omgaan. Wij kunnen seks zelfs gebruiken om scheidingsangst af te weren.

Overschatting van de seksualiteit

Voor de opvattingen die ik nu bespreek heb ik veel gehad aan het boek van Fromm (1963) over Freud, dat op de beroemde maar wat kritiekarme en idealiserende biografie van Jones een belangrijke aanvulling is. Het beroemdste voorbeeld van Freud's overschatting van de seksualiteit is zijn formulering van het Oedipuskompleks, die is ontstaan op grond van de bevindingen bij zijn zelfanalyse. Hij verklaarde de intense band van het jongetje met zijn moeder en alle gevoelens, ook voor de vader, die daarmee samenhangen, en die in de staat waarin ze rond het vijfde jaar tot een oplossing komen, in de persoonlijkheid als karaktertrekken worden opgenomen en verder onbewust de relaties in het leven bepalen. Dit kompleks verklaarde hij, rationeel, als gebaseerd op de seksuele aantrekkingskracht die de moeder voor het jongetje heeft. Hij isoleerde hiermee één aspect van de alomvattende liefde en bevestiging die de moeder voor haar kind betekent: oedipale seksualiteit als afweer van (dat wil zeggen om onbewust te houden) de afhankelijkheid van de moeder-figuur.

In Freud's eigen leven gaf zijn diepgaande relatie met zijn moeder hem het gevoel alles te kunnen, maar het was tegelijk zijn zwakte, de bron van angst in de steek gelaten te worden en van depressie, die de kop op stak zodra hij van iemand, op wie hij zijn gevoel voor moeder had overgedragen, de onvoorwaardelijke liefde niet kreeg. Zijn angst voor honger en armoede, die hij zelf een fobie noemde, hangt met zijn oraal-receptieve karaktertrekken samen. Er zijn in zijn leven figuren aan te wijzen die deze moederrol voor hem overnamen: zijn vrouw in de eerste plaats, maar vooral ook mannen, met wie de relatie op telkens dezelfde wijze verliep en eindigde: eerst werden ze sterk geïdealiseerd en fungeerden als bevestiger van Freud's denkbeelden; de afhankelijkheid die zo ontstond was tegelijk een bron van angst en wanneer zich een onbetekenend voorval voordeed, dat als kapstok voor zijn wantrouwen kon dienen, sloeg de intiemste vriendschap om in de heftigste vijandschap.

Seksualiteit in Freud's eigen leven

Over de plaats van de seksualiteit in Freud's eigen leven is alleen indirect het een en ander te konkluderen. Ondanks alle beperkingen die aan zo'n benadering kleven, is het toch mogelijk en misschien verhelderend om voor enkele bekende opvallende eigenaardigheden in Freud's leven, te zoeken naar een gemeenschappelijke oorzaak, althans moeilijk een theorie te opperen die zoveel mogelijk van de overigens begrijpelijke feiten kan verklaren. In zijn gevoel voor zijn echtgenote maakte Freud

een zeer opvallende verandering door. Te oordelen naar wat er bekend is van de talloze brieven uit hun verlovingstijd, was hij in deze tijd een uiterst jaloers en hartstochtelijk minnaar. Eenmaal getrouwd maakt de passie plaats voor gezapigheid en waardering voor haar als vrouw des huizes - kameraad en moederfiguur. Zijn passie zit dan in de opeenvolgende vriendschappen met wetenschappelijke vrienden, die worden beleefd en besproken als noodzakelijk voor het werk. Zelfs reizen, waarvoor in de jaren van isolement (de negentiger jaren) tijd en geld schaars waren, deed Freud nagenoeg uitsluitend met vrienden als Fliess. In een brief aan zijn vrouw geeft hij daarvoor de merkwaardig aandoende verklaring: "Aangezien ik geen gewone handelaar of industrieel ben, maar een zending heb te vervullen, offer ik de omgang met jou (Martha) op voor de psychoanalyse."

Ideeën over de vrouw

Verder zijn Freud's ongeëmancipeerde ideeën over de vrouw berucht en aanleiding geweest tot menige aanval op de psychoanalyse. Hij heeft zich relatief weinig verdiept in de psychologie van de vrouw, deze gezien als een ontwikkeling vanuit het negatieve, gebaseerd op de jaloezie op de man. Theoretiserend kwam hij zo tot de intussen empirisch weerlegde opvatting van het vaginale orgasme en de ondergeschikte betekenis van de klitoris. Freud heeft meerdere malen gezegd dat hij moeite had om de vrouw te begrijpen: "Was will das Weib?" is zijn bekendste uitspraak in dit verband, waaruit ook zijn gepuzzeldheid spreekt. Ten aanzien van de vrouw had Freud de gewone vooroordelen van zijn tijd, wat des te meer opvalt, waar hij deze op andere terreinen zo helder doorzag.

In zijn boek, dat van grote bewondering voor Freud en zijn werk blijk geeft, analyseert Fromm (1963) deze en soortgelijke feiten als uitingen van afweer van aspecten van de seksualiteit; met name van isolering van de gevoelens van overgave en afhankelijkheid die bij liefhebben horen. Afankelijkheid was Freud's achilleshiel. Wat overbleef was de seksualiteit, ontdaan van de emotionaliteit en daardoor geschikt voor de verstandelijke benadering die Freud in staat gesteld heeft tot zijn grote ontdekkingen over de impulsregulatie.

Literatuur

- FREUD, S. (1975), 'A childhood recollection from Dichtung und Wahrheit'. Standard Edition XVII. London: Hogard.
- FROMM, E. (1963), 'Sigmund Freud's mission'. New York: Grove Press.
- JONES, E. (1953-57), 'The life and work of Sigmund Freud'. New York: Basic Books.
- POPPER, K.R. (1965), 'Conjectures and reputations'. New York: Harper.
- ROMEIN, J. (1976), 'Op het breukvlak van twee eeuwen'. Amsterdam: Querido (2e druk).